

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

“ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ” КАФЕДРАСИ

КУРС ИШИ

Мавзу: Мулк ҳуқуқи таъминлари

Бажарди: 1-ҳуқуқ 2 курс В поток

3-гуруҳ талабаси Махкамов Нодирбек

Текширди: Б.Топилдиев

ТОШКЕНТ-2012

Р Е Ж А

К И Р И Ш

АСОСИЙ ҚИСМ

1.ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТАМОЙИЛЛАРИНИНГ ТУШУНЧАСИ.

2. МУЛКИЙ ҲУҚУҚЛАРНИ ТАЪМИНЛАШГА ҚАРАТИЛГАН

ТАМОЙИЛЛАР

Х У Л О С А

К И Р И Ш

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг замирида ҳамма вақт ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари ётади. Республикаимизда иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари базаси ва уларнинг амал қилиш механизми шакллантирилган. Иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари кўпқиррали ва хилма-хил бўлса-да уларни муайян соҳага йўналтирувчи ва ўзига хос умумийлигини таъминловчи мезонлар мавжуд. Мазкур мезонлар ҳар бир қонун нормаларининг мазмунига сингдирилган ва барча қонун ҳужжатларининг қонунийлиги ва адолатлилиги учун асосий “ўлчов бирлиги” ҳисобланадиган тамойиллардир.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов жамиятни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштиришда эътибор берилиши лозим бўлган асосий ҳолат сифатида, энг аввало, қонунчилик фаолиятимиздаги камчиликларни танқидий баҳолаб, уларни бартараф этиш, қонунларимизнинг мукамал ва изчил бўлишига эришмоғимиз зарурлигини¹, - кўрсатган эди.

Дарҳақиқат, қонунларнинг мукамал ва изчил бўлиши биринчи навбатда қабул қилинаётган қонун ҳужжатларининг умуминсоний қоидаларга мос келиши ва кишиларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ижтимоий адолат, инсонпарварлик, тенглик, қонунларнинг ҳамма учун барабар амал қилиши тамойилларига асосланиб қабул қилиниши билан тавсифланади. Шу билан бирга, муайян ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжати шу ҳуқуқ соҳасининг умумий ва бошланғич негизларига таяниб ҳам қабул қилиниши лозим. Бундан ташқари тамойиллар у ёки бу соҳадаги давлат сиёсатининг йўналишларини белгилаб беради.

Шу муносабат билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари ҳам биринчи навбатда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига, фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизларига мувофиқ равишда қабул қилиниши лозим. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг фуқаролик қонун ҳужжатларининг энг асосийси ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1-моддасида белгиланганлиги ҳам фикримизнинг далилидир.

Маълумки, тегишли ҳуқуқ соҳасининг умумий негизлари алоҳида санаб кўрсатилиши ёки умумий маънода тўлиқ ифодаланиши лозим. Бу, шу ҳуқуқ соҳасининг предметига кирадиган муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларининг сифатини ошириш билан бирга, уларни тўғри татбиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозирги кунда ФК фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг энг асосийларини белгилашга ҳаракат қилсада, уларни муайян умумийликка ва узвийликка эга дея олмаймиз. Албатта, бу ҳол биринчи навбатда, фуқаролик ҳуқуқ томонидан тартибга солинадиган муносабатларнинг хилма-хиллиги ва кенгқамровлилиги билан белгиланса, иккинчидан жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши билан тавсифланади. Лекин, тамойилларни имкон қадар умумийлик ва узвийлик остида “тўплаш”, “белгилаш”, “аниқлаб олиш”, “ажратиб кўрсатиш” ҳуқуқий тартибга солиш ва қонун ҳужжатларининг ишлаш механизми учун ҳам зарурдир. Зеро, тамойилларнинг аниқлиги, муайян тартиб ва узвийликка келтирилганлиги шу соҳа қонунчилигининг ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишдаги ўрнини белгилаб беради.

Ҳар бир ҳуқуқ соҳасининг тамойиллари қонун ҳужжатларининг мазмунига сингдирилиши билан бирга у амалиётда ҳам “ишлаши”, татбиқ этилиши лозим.

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. т.7.- Т.:Ўзбекистон.1999. -383 б.

Тамойилларнинг амалиётда “ишлаётганлиги” уларнинг қонун ҳужжатларининг мазмунида сингдирилганлиги, келажакда қабул қилинадиган қонун ҳужжатлари учун аҳамиятлилиги, суд амалиётида татбиқ этилиши ҳолати билан боғлиқ.

Бироқ, ҳозирда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амалий ҳолатини белгилаб берувчи, уларнинг қонун ҳужжатлари мазмунига сингдирилиш даражасини аниқлаб берувчи бирон-бир мезон ёки маълумот мавжуд эмас. Шу билан бирга, амалиётда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тўғридан-тўғри қўлланиш ҳолатини учратиш ҳам мушкул.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг қонун ҳужжатлари ва амалиёт учун аҳамиятли жиҳатлари ҳам ёритилмаганлиги, уларнинг изчил ва бир тизимга солинмаганлиги мазкур қоидаларни суд амалиётида қўллашда қийинчилик туғдирмоқда.

Шу билан бирга, тамойилларнинг қонун ҳужжатларида ифодаланиши ҳам кейинги пайтларда кам кузатилмоқда. Бундай ҳолат қонун ҳужжатлари сифатининг тушиб кетишига, битта қонун ҳужжатининг уч-тўрт марта қайта қабул қилинишига олиб келмоқда. Бу ҳолат эса, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг назарий ва амалий жиҳатларига эътибор қаратиш ва уларни чуқур ўрганишни талаб қилади.

1. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тушунчаси.

Маълумки, ҳар бир фанда, ҳар бир соҳада муайян қоидалар, йўл-йўриқлар ва услублар мавжуд бўлади. Ана шу қоидалар, услублар ва йўл-йўриқлар тегишли фан ва соҳадаги барча ижтимоий муносабатлар учун амал қилиниши лозим бўлган мезонлар ҳисобланади. Мавжуд ҳолатнинг у ёки бу фанга, соҳага тегишлилигини ёки зид келмаслигини аниқлашда биз назарда тутаётган қоидалар асосий омиллар саналади. Агар вужудга келган ҳолат ёки ижтимоий муносабатлар фан ва соҳа учун “асосий омил” саналган қоидалар, йўл-йўриқлар ва услубларга зид келса, улар ўзгартирилиши ва қоидаларга мувофиқлаштирилиши лозим бўлади. Акс ҳолда вужудга келган муносабатнинг бошқа фан ва соҳага мансублилиги масаласини ҳал қилиш талаб этилади.

Ҳар бир фан ва соҳа учун дастуруламал ҳисобланадиган қоидалар, йўл-йўриқлар ва услублар умумий ном остида, илм-фан ривожланган ва тизимлаштирилган ҳозирги шароитда “тамойиллар (принциплар)” - деб аталади.

Тамойиллар барча соҳаларда мавжуд бўлганидек, ҳуқуқий соҳада ҳам мавжуддир. Ҳуқуқ принциплари (тамойиллари) унинг моҳиятини ифодаловчи асосий механизмлардан бирини, таг замин ўзаги (синч-умуртқаси) ни ташкил этади. Улар бутун ҳуқуқий материяни - ғоялар, нормалар ва муносабатларни қамраб олиб, жами ҳуқуқий ҳаётга муайян мантиқ, мазмун маъно, собитқадамлик, ички мутаносиблик ҳамда уйғунлик бахш этади. Янада теранроқ таъриф қиладиган бўлсак, ҳуқуқ принципларида, бамисоли, ҳуқуқ ривожининг бутун дунёвий тажрибаси, инсоният маърифий тараққиётининг ҳосиласи ўзининг мужассам ифодасини топди. Принциплар ҳуқуқ шаклланишида йўналиш берувчи мўлжал, мезон вазифасини ўтайди².

Дарҳақиқат, ҳуқуқ тамойиллари бутун ҳуқуқий тизим шаклланишининг йўналишини белгилаб бериш билан бирга, ҳуқуқий муносабатлар вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлишида амал қилиниши лозим бўлган энг муҳим ва дастлабки “талаб” сифатида мавжуд бўлади.

Тегишли соҳага оид бўлган ҳуқуқ тамойиллари шу ҳуқуқ соҳасини ташкил этувчи ҳуқуқ нормалари ва қонунчилиги учун асосий дастур ҳисобланади. Яъни, қабул қилинаётган норма ва қонун ҳужжатлари даставвал тамойилларга мос эканлиги кўриб чиқилиши лозимдир. Бундай тартиб жамиятдаги Конституция ва қонунлар устунлигини таъминлашда ҳам энг муҳим ва биринчи қоида сифатида эътироф этилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15- моддасида белгиланганидек, Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Кўриниб турибдики, мазкур тамойилда ҳам мамлакатимизда амалга оширилиши лозим бўлган барча ишлар Конституция ва қонунларга мувофиқ амалга оширилиши назарда тутилган.

Умумий қоидага кўра, ҳуқуқ тамойиллари жамият ҳаётидаги энг муҳим ва энг долзарб масалаларни ҳал этишда асосий мезонлар, қоидалар ва йўналишларни белгилаб бериш билан бирга, барча ҳуқуқ соҳалари учун амал қиладиган асосий жиҳатларни ҳам ифода этади.

Ҳуқуқ тамойиллари деганда, объектив қонунчиликни, жамият ривожланиши анъаналари ва эҳтиёжларини ифодаловчи, ҳуқуқ тизимининг, соҳаларининг, барча

² Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. -Т.:ТДЮИ.2000. -215 б.

институтларининг моҳиятини аниқловчи, амалдаги қонун ҳужжатлари нормаларида ифодаланувчи, уларнинг ҳуқуқий мустаҳкамланишининг умуммажбурийлигини билдирувчи ҳуқуқнинг раҳбарий қоидалари, ғоялари, асосий негизлари тушунилади.

Мазкур фикрларни таҳлил қилиб, айтиш мумкинки, ҳар бир мутахассис ҳуқуқ тамойили тушунчасини ифода этар экан, бу тушунчага турли йўллар билан ёндашишга ҳаракат қилади ва бу билан бири-иккинчисини такрорлашдан ёки инкор этишдан қочади. Чунки, «ҳуқуқ тамойили тушунчаси»нинг таърифини турли томондан талқин қилиш ва бу тушунчага ҳар бир ҳуқуқ соҳаси, институти, нормасидан келиб чиқиб, турли йўналишларда таъриф бериш мумкин. Бунда энг муҳим у ёки бу ҳолатни тушириб қолдириш ёки қисқа баён этиш эмас, балки ўзидан олдин берилган таърифларни такрорламаслик ва тушунчага ўз позицияси нуқтаи-назаридан таъриф бериш ҳисобланади.

Шу муносабат билан ҳуқуқ тамойилларига қандайдир тушунча ёки таъриф беришдан ҳеч бир муаллиф ўзини тиймайди. Агар ўхшатиш мумкин бўлса, «ҳуқуқ тамойиллари» тушунчасига таъриф беришда бирор муаллиф томонидан берилган тушунчани бошқа йўналиш ёки соҳа нуқтаи-назаридан изоҳлаш бу тушунчага таъриф беришнинг асосий услуби саналади.

Таъкидлаш лозимки, ушбу тадқиқот предметини «ҳуқуқ тамойиллари» тушунчасининг таърифини ўрганиш ташкил этмаганлиги учун бу тушунча ҳақидаги фикрларни шу ўринда яқунлаймиз.

Албатта, ҳуқуқ тамойиллари ҳақида сўз кетганда ҳуқуқ нормаси тушунчаси, унинг моҳияти ва мазмуни, ҳамда ана шу ҳуқуқ нормасида ифодаланган қонданинг моҳиятини таҳлил этиш лозим. Зеро, ҳуқуқ нормасининг моҳияти унда ифодаланган қонданинг мазмуни билан боғлиқдир.

Ҳуқуқ нормаси - барча ҳуқуқ субъектлари учун мажбурий бўлган, давлат томонидан ўрнатилган ва санкцияланган хатти-ҳаракат қоидаси, ҳуқ-атвор намунаси бўлиб, унда ижтимоий муносабат қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мустаҳкамланади. Ҳуқуқ нормаларида ифодаланган қоидаларнинг барчаси ҳам ҳуқуқ тамойили ҳисобланмайди. Ҳуқуқ нормасида мустаҳкамланган қонданинг ҳуқуқ нормаси сифатида эътироф этилиши учун бу «қоида»нинг ҳуқуқий муносабатлар учун умумий характерга эга бўлиши ва ҳуқуқий муносабатларнинг мазкур «қоида» асосида вужудга келиши, ўзгариши ва бекор қилиниши лозим бўлади.

Ушбу фикрларга қўшилган ҳолда таъкидлаш жоизки, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг асосий негизлари сифатида фуқаролик қонунчилиги учун муҳим аҳамиятга эга бўлади. Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари нафақат барча фуқаролик қонунчилигининг мазмунига сингдирилади, балки ҳуқуқий нормалар мазмунини тўлиқ мувофиқлаштиради. Фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари барча фуқаролик қонунчилигининг умумий руҳидан ва фуқаролик қонун ҳужжатларининг барчасининг мазмунидан келиб чиқиб, Фуқаролик кодексининг 1-моддасида ифодаланган.

ФКнинг 1-моддасига мувофиқ, фуқаролик қонун ҳужжатлари улар томонидан тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашишига йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлигига асосланади.

М.А.Ҳамидованинг фикрича, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси иқтисодий муносабатлар соҳасидаги давлат сиёсатининг умумий негизларини белгилаб

берилади³. Дарҳақиқат, ФКда мустаҳкамланган умумий негизлар иқтисодий ҳуқуқий муносабатлардаги давлат сиёсатининг асосларини ўзида ифодалайди. Шу муносабат билан фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини мамлакатнинг иқтисодий муносабатларини тартибга солишнинг энг муҳим ва раҳбарий қоидалари, - деб баҳолаш мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибига кирувчи ижтимоий муносабатларни бевосита тартибга солишда қўлланилиши мумкин. Масалан, фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликсиз амалга оширилиши тамойили амалиётдаги ҳар бир аниқ ҳолат учун ҳосил қонун асосида рухсат берилган ва қонунда тақиқланмаган барча ҳолатларда фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ўз ҳуқуқларини тўсқинликсиз амалга оширадilar. Фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишга нисбатан бўладиган ҳар қандай тўсқинликлар ноқонуний ҳаракат сифатида баҳоланади. Масалан, фуқаронинг ўзига хусусий мулк ҳуқуқи асосида тегишли мол-мулкни сотишига солиқ органи ходимининг ёки бозор маъмуриятининг тўсқинлик қилиши қонунга зид ҳисобланади. Албатта, бунда қонун ҳужатларида муайян ҳуқуқни амалга оширишга нисбатан чеклашга доир ҳаракатлар ифодаланган бўлса, ҳамда бу тақиқлар қонунларда ифодаланган ёки олдиндан белгиланган ҳолатда билдирилса, бундай чеклаш ноқонуний ҳисобланмайди.

Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик қонунчилигидаги бўшлиқни тўлдиришга ҳам хизмат қилади. Тегишли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи муайян ҳуқуқ нормаси мавжуд бўлмаса, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари шу ҳуқуқий муносабатни тартибга солишда хизмат қилади. Масалан, қонун аналогиясини қўллашнинг имкони бўлмаганда ҳуқуқ аналогияси қўлланилади ва ҳуқуқ аналогиясини қўллашда фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари асосий ўринга эга бўлади. ФКнинг 5-моддасига биноан, кўрсатиб ўтилган ҳолларда қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг **умумий негизлари** ва мазмуни (ҳуқуқ ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади.

Фуқаролик ҳуқуқларини чеклайдиган ва жавобгарлик белгилайдиган нормаларни ўхшашлик бўйича қўлланишга йўл қўйилмайди.

ФКнинг 5-моддасида ифодаланган «умумий негизлар» атамаси – фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари маъносини англатади.

Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари фуқаролик ҳуқуқининг йўналишлари, фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари амалга оширилишида, фуқаролик ҳуқуқи институтларини таснифлашда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтиришда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари учун хос бўлган ўзига хос жиҳатлар мавжудки, бу жиҳатлар ҳуқуқ тизимида фуқаролик ҳуқуқининг тутган ўрни, ижтимоий-иқтисодий муносабатларни тартибга солишдаги вазифаси, ҳуқуқ соҳаси сифатидаги механизмнинг ўзига хослиги билан белгиланади. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ўзига хос жиҳатларини қуйидаги ҳолатлар билан боғлаш мумкин:

1) Фуқаролик ҳуқуқи нормал муносабатларни тартибга солади. Яъни, ҳуқуқнинг бу соҳаси, ҳаётий заруриятдан, жамият аъзоларининг кундалик эҳтиёжидан келиб чиқадиган ва одатий ҳол сифатида белигиланадиган муносабатларни тартибга солишга хизмат қилади. Шу билан бирга, бу ўринда нормаллик муносабатнинг иштирокчилари хоҳиш-иродаси асосида вужудга келиши билан ҳам тавсифланади. Нормал муносабатлар

³Хамидова М.А. Гарантии прав и свобод человека в Республике Узбекистан.-Т.:АП ТПК.Автореф. дисс....к.ю.н. 2000. 18 с.

сифатида эътироф этиладиган муносабатда мажбурлов характери ва учинчи шахсларнинг «сунъий» ва ноқонуний таъсири бўлмаслиги лозим.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам нормал муносабатларни тартибга солишда ўзига хос ўринга эга. Шунинг учун вужудга келган муносабатнинг нормал муносабат сифатида фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солиниши масаласини ҳам айнан фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари белгилаб беради. Зеро, таъкидланганидек, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаролик қонун ҳужжатлари ва нормаларига сингдирилган асосий қоидалардир.

Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқнинг «иштирокчиларнинг тенглиги», хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралаштишга йўл қўйилмаслиги ва шу каби бошқа тамойиллари ҳуқуқий муносабатнинг фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли ёки тааллуқли эмаслигини аниқлашда белгиловчи вазифани ўтайди. Масалан, ҳокимият вакилининг ноқонуний тазийқи остида шахснинг шартномавий муносабатларга киришиши фуқаролик ҳуқуқининг тамойилларига зид ва нормал муносабат эмас, деб топилади;

2) Ўзига хос тамойилларига эга фуқаролик ҳуқуқи жамият ҳаёти учун энг муҳим муносабатлар – эркин бозор иқтисодиёти муносабатларини тартибга солиши билан ва бунда ҳуқуқ соҳаси сифатида махсус тамойилларга эга бўлиши билан тавсифланади.

Маълумки, бозор иқтисодиёти талаб ва тақлифга, эркин рақобатга асосланган муносабатлар тизимидан ташкил топган ва бу жараёни ҳуқуқий тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқи асосий ўринда туради. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, Фуқаролик кодекси – бу бозор Конституциясидир⁴. Бу «Конституция»да эса, тамойиллар белгиловчи аҳамиятга эга. Зеро, Фуқаролик кодекси ва фуқаролик қонунчилиги Кодекснинг 1-моддасида белгиланган фуқаролик қонунчилигининг умумий негизлари – тамойиллари асосида вужудга келади ва улар асосида амалда бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳар доим вужудга келаётган муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликнинг шаклланишида амал қилиниши лозим бўлган мезон сифатида намоён бўлади.

Таъкидлаш жоизки, ФКнинг 1-моддасида белгиланган фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари бозор иқтисодиёти қоидалари асосида шакллантирилган. Шундай экан, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари бозор иқтисодиёти қонуниятлари билан ҳамоҳангликда амалда бўлади, - деган хулосага келиш мумкин. Бундай уйғунликни бозор иқтисодиётининг талаб ва тақлиф, рақобат, эркин иқтисодиёт, бозор иштирокчиларининг ўз фаолият турларини эркин танлашлари қонуниятларини, фуқаролик ҳуқуқининг хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралаштишга йўл қўйилмаслиги, иштирокчиларнинг эркинлиги, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши, шартномалар эркинлиги тамойиллари билан мос тушунчалар эканлиги билан изоҳлаш мумкин.

Шу билан бирга, тамойил барча қонун ҳужжатлари мазмунига сингдирилган асосий, бошланғич қоидалар эканлигини⁵ таъкидлаган ҳолда, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари бозор муносабатларини тартибга солувчи барча фуқаролик қонунчилиги мазмунига сингдирилган қоидалар ҳисобланиши, ҳамда уларнинг мавжудлиги ва қонун ҳужжатининг мазмунига сингдирилиши мажбурийлиги фуқаролик ҳуқуқи тамойилининг моҳиятини тўғри тушунишда ёрдам беради;

3) Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишдаги фуқаролик ҳуқуқий услубларида ҳам ўзига хос ўринга эга бўлади. Ҳуқуқшунос олим

⁴ Каримов И.А. Бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг бош омили./Халқ сўзи.1995.27 декабр

⁵ Зокиров И., Оқюлов О. Баратов М. Фуқаролик ҳуқуқи: саволлар ва жавоблар.- Т.:ТДЮИ.2003.-8 б.

И.Б.Зокиров фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш услубидаги ўзига хос хусусиятлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтади:

- фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлишлари, уларга имкон борича эркинлик, мустақиллик ва ташаббускорлик берилиши;
- фуқаролик ҳуқуқида императив меъёрлардан кўра диспозитив меъёрларнинг кенгроқ қўлланилиши;
- фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган жавобгарликнинг мулкӣй характерда бўлиши;
- бузилган ҳуқуқларнинг суд орқали даъво билдириш тартибида ҳимоя қилиниши;
- бузилган фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилишда уни тан олиш, тиклаш, ҳуқуқни бузадиган ҳаракатларга чек қўйиш, етказилган зарарларни ундириб олиш ва шу каби чораларни қўллаш⁶.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ижтимоӣ муносабатларни тартибга солишнинг фуқаролик-ҳуқуқий услубларига таъсири шундаки, агар биз фуқаролик ҳуқуқини ҳуқуқ нормаларининг йиғиндиси, - деб билсак, тамойиллар нормаларнинг асосий негизини ташкил этса, шу негизга таянган ҳолда ижтимоӣ муносабатларни тартибга солиш услублари вужудга келади. қолаверса, ижтимоӣ муносабатларни тартибга солишнинг фуқаролик-ҳуқуқий услуби хусусиятларининг дастлабкиси ва энг асосийси ҳисобланган иштирокчиларнинг тенглиги, айнаи вақтда фуқаролик ҳуқуқининг тамойили ҳам ҳисобланади. Шунингдек, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ижтимоӣ муносабаларни тартибга солишдаги фуқаролик-ҳуқуқий услубларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам белгилаб беради. Зеро, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари саналадиган мулкнинг дахлсизлиги, шартномаларнинг эркинлиги, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашishiга йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши тамойили замирида фуқаролик ҳуқуқи услубининг ўзига хос хусусиятлари вужудга келган. Масалан, императив меъёрларга қараганда диспозитив меъёрларнинг кенгроқ қўлланилиши бевосита шартномалар эркинлиги, қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши ва хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашishiга йўл қўйилмаслиги тамойилидан келиб чиқади.

Маълумки, императив нормалар қатъий амр характерига эга бўлиб, хатти-ҳаракат субъектига белгиланган ҳаракат моделидан четга чиқишни ман этади, диспозитив нормалар эса, императив нормалардан фарқли ўлароқ, муносабат қатнашчиларига ўз хатти-ҳаракатлари вариантларини, субъектив ҳуқуқ ва мажбурият ҳажми тўғрисида келишиб олиш имконини ўзида ифодалайди⁷. Айнан шу маънода фуқаролик ҳуқуқининг моҳияти, предмети ва тамойилларидан келиб чиқиб, диспозитив меъёрлар кенг қўлланилиши лозим деб ҳисобланган;

4) Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари учун хос бўлган яна бир жиҳат, бу - уларнинг ҳуқуқий муносабат иштирокчиларига ташаббускорлик, имконият ва манфаатдорликни бериши ҳисобланади. Масалан, қонун билан нимаики тақиқланмаган бўлса рухсат берилиши тамойилига кўра, фуқаролар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари, қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимларни, шунингдек гарчи қонунда назарда тутилган бўлмаса-да, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ва бошқа битимларни тузишлари мумкин(ФКнинг 8-моддаси);

⁶ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. -Т.:Адолат.1996.-10 б.

⁷ Бобоев Ҳ. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. -Т.:ТДЮИ.2000.- 289 б.

5) Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатларнинг хилма-хил эканлигини назарда тутиб, фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг кенгқамровли қоидалар эканлигини эътироф этиш лозим. Бундай кенгқамровлилик, биринчи навбатда фуқаролик қонун ҳужжатларининг ранг-баранг ижтимоий ва иқтисодий муносабатларни тартибга солиши билан белгиланади. Гарчи, фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатлар турли хил бўлсада, уларни умумлаштириб иккига ажратиш мумкин. Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган бу икки муносабат – мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатлар бўлиб, фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари улар учун ўзига хос ўринга эга бўлади. Агар мулкӣ муносабатларда тамойиллар иқтисодӣ мулкӣ нуқтаи- назардан қиймат характериға асосланган ҳолда муносабатға нисбатан қоидаларни белгиласа, шахсий номулкӣ муносабатларда тамойиллар маънавий-ахлоқӣ қадриятлар ва улар билан боғлиқ мулкӣ манфаатни ҳимоя қилишға қаратилган мезонларни белгилайди.

Барча ҳуқуқ соҳасидаги тамойиллар каби фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам биринчи навбатда тегишли соҳа қонунчилигини, фуқаролар ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, иштирокчиларнинг тенглигини таъминлаш негизида шакллантириш ҳисобланади. Албатта, тамойиллар қонунларда ўз ифодасини топиши лозим. Акс ҳолда у ҳуқуқӣ кучға эга бўлмайди. Шу билан бирга, қонунда ўз ифодасини топмаган ва умумҳуқуқ-назарӣ қоида тамойил ҳисобланмайди.

Шу ўринда М.Ахмадшоева ва М.Нажимовларнинг фикрларини келтириб ўтиш лозим. Уларнинг фикриға кўра, ҳуқуқ тамойиллари ҷамият тараққиётининг муҳим қонуниятлари билан ҳуқуқӣ тизим ўртасидаги боғловчи – воситачи ролини ўйнайди ва оқибат натижада ҳуқуқӣ тизим ҷамият ва инсон манфаатларига, эҳтиёжларига аста-секин мослашади⁸. Дарҳақиқат, ҳуқуқ тамойиллари ҷамият тараққиётининг муҳим қонуниятларини ҳуқуқӣ тизим нормаларида ифодалайди. Бундай ифоданинг мавжуд бўлмаслиги, ҷамият тараққиётининг муҳим қонуниятлари ҳуқуқӣ тизим билан алоқада эмаслигини билдиради. Бу эса ўз навбатида ҳуқуқӣ тизимнинг ҷамият ривожланишидан орқада қолишиға ва ҳуқуқ нормаларининг вақтинчалигига олиб келиши мумкин. Шу муносабат билан ҳуқуқ тамойиллари албатта ҳуқуқ нормаларида ифодалиниши зарур, - деб ҳисоблаш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, тамойил сифатида қаралаётган қоида қонун ҳужжатларида ўз аксини топмаган бўлса, мавжуд нормаларнинг унга зидлиги ёки зид эмаслигини аниқлашға эҳтиёж қолмайди.

Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари хусусида фикр юритиб, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

- фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари деганда, фуқаролик ҳуқуқи қонунчилигида мустаҳкамланган ва бевосита ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқӣ тартибға солишда татбиқ этиладиган, фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги нормалар учун дастур вазифасини ўтайдиган раҳбарӣ қоидалар, бошланғич асослар ва умумӣ негизлар тушунилади.

Мазкур таърифда ифодаланган ҳолатлар фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари тушунчасининг барча жиҳатларини қамраб олмаса-да, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари учун энг муҳим ҳолатлар: ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқӣ тартибға солиш, қонун ҳужжатларида ифодаланганлик, фуқаролик қонун ҳужжатлари ва улардаги нормалар учун дастур вазифасини ўташлик, бошланғич асос ҳисобланиш мезонлари нуқтаи - назаридан таърифи изоҳланади.

⁸ Ахмадшоева М., Нажимов М. Ҳуқуқ нима? - Т.:ТДЮИ.2003. -18 б.

Айни вақтда шуни ҳам эслатиш лозимки, 1926 йилда Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини унификациялаш бўйича тузилган UNIDRUA ташкилоти ҳар йили фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган ўнлаб тамойилларни амалиётга татбиқ этиб боради.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда амалиётда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда кўпчилик вазиятларда фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига эътиборсизлик билан қаралади. Натижада вужудга келган вазиятларга нотўғри баҳо бериш ҳолатлари учраб туради. Шу маънода фуқаролик ҳуқуқи тамойилларини амалиётга татбиқ этиш хусусида тушунтириш ишлари олиб бориш ва бу масалада суд органлари асосий вазифани бажаришлари лозим бўлади.

2. Мулкӣ ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган тамойиллар

Мулк ва мулк ҳуқуқи масалалари ҳар доим фуқаролик ҳуқуқида марказий ўринда турган. Жамият иқтисодий ривожланиши ва шахсларнинг жамиятдаги ҳолатини белгилаб беришда мулкнинг аҳамияти каттадир. Мулкчилик муносабатларининг жамиятда тўғри йўлга қўйилганлиги ушбу муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларининг ҳар томонлама, изчил, ўзаро узвийликда ва тегишли умумий қоидаларга асосланганлиги билан тавсифланади. Айниқса, мулкӣ муносабатларни тартибга солувчи қонунларнинг муайян умумий қоидаларга, яъни тамойилларга мувофиқ равишда амалда бўлиши, мамлакат иқтисодий ривожланишидаги мулкчилик муносабатларининг тўғри йўлга қўйилганлиги ҳисобланади. Фуқаролик ҳуқуқининг умумий тамойиллари тизимида мулкӣ ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган тамойиллар сифатида: мулкнинг дахлсизлиги ва мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ва уларни баб-баравар муҳофаза этиш кўрсатиб ўтилади.

“Мулкӣ ҳуқуқлар”ни ҳимоя қилишга қаратилган тамойиллар ҳақида сўз юритишдан олдин, “мулкӣ ҳуқуқ” ва “мулк ҳуқуқи” ибораларининг ўзаро нисбати хусусида тўхталиб ўтиш лозим. Зеро, фуқаролик ҳуқуқининг энг йирик институтлардан бири ҳисобланган “мулк ҳуқуқи” институти бир вақтнинг ўзида объектлар, субъектлар, ашёвий ҳуқуқларнинг турлари, мулк шакллари, мулкка эгалик усуллари каби турли тушунчалар ва ҳуқуқӣ муносабатларни қамраб оладики, “мулкӣ ҳуқуқлар” тушунчаси эса бундай комплекслик (мажмуавийлик) касб этмайди.

Фикримизча, “мулкӣ ҳуқуқлар” атамаси одатда моддий неъматга нисбатан субъектга тегишли ҳуқуқлар йиғиндиси сифатида тушунилади. Шу билан бирга, “мулкӣ ҳуқуқлар” атамаси назарий ибора сифатида моддий неъматга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, ана шу ҳуқуқларни амалга оширишда вужудга келадиган муносабатлар билан боғлиқ субъектнинг қонунӣ хатти-ҳаракатлари сифатида ҳам талқин қилинади.

Таъкидлаш лозимки, кўпчилик ҳолатларда “мулк ҳуқуқи” ва “мулкӣ ҳуқуқлар” атамалари битта тушунча сифатида ишлатилади. Бунда “мулк ҳуқуқи” мулкӣ муносабатларга тегишли машҳур триада ҳуқуқлари сифатида ишлатилса, “мулкӣ ҳуқуқлар” триадага қўшимча равишда мулкнинг дахлсиз эканлиги, мулкнинг муҳофаза қилиниш ҳуқуқини, ҳар бир шахс мол-мулк соҳиби бўлиши мумкинлигини англатади. Гарчи “мулк ҳуқуқи” ва “мулкӣ ҳуқуқлар” ибораларини назарий жиҳатдан фарқлаш ва бу хусусда турли фикрлар билдириш мумкин бўлса-да, амалиётда бу икки ибора бир хилда қўлланилади. Лекин назарий жиҳатдан ҳуқуқӣ муносабат баҳоланаётганда ва мавжуд воқелик таҳлил этилаётганда «мулк ҳуқуқи» ва «мулкӣ ҳуқуқлар» иборалари бир-биридан фарқланиши лозим. Чунки, мазкур тушунчаларни фарқламаслик ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солишда муайян қийинчиликларни вужудга келтириши мумкин.

Мулкӣ ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган тамойиллар ҳақида гапирганда, энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган шахсларнинг мулкка эга бўлишлари мумкинлигини кафолатлайдиган конституциявий қоида ҳақида сўз юритиш лозим. Асосий қонуннинг 36-моддасида ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли эканлиги таъкидланган бўлиб, ҳар бир шахс мол-мулкка эга бўлиши, жамиятдаги моддий неъматларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўзиники қилиб олиши, ўзи истаган миқдорда моддий ашёлар соҳиби бўлиши мумкин.

Конституциянинг 36-моддасида мустаҳкамланган мазкур қоидадан давлатнинг жамият аъзоларининг ҳар бирига тегишли ҳудуддаги (муайян давлат ҳудудидаги) ёки

табиатдаги мавжуд моддий неъматларга эга бўлишлари ва шу орқали ўзларининг турли эҳтиёжларини қондиришлари учун берган имконияти, деб тушуниш ҳам мумкин. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси қабул қилиниши билан инсон ҳуқуқлари, шу жумладан ҳар бир шахснинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи конституциявий тартибда тан олинди⁹. Мазкур тамойил яна шуни англатадики, бунда мулкдор бўлиш ҳуқуқи Асосий қонунда белгиланганидек “ҳар бир шахс” га берилади ва “ҳар бир шахс” ибораси одатда жамиятнинг ҳар бир аъзосига ва қолаверса фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланган шахсларга тегишлидир. И.Зокиров ва М.Баратовларнинг фикрига кўра, бу ерда шахслар деганда, ҳам жисмоний шахслар (яъни, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар), ҳам юридик шахслар тушунилади. Шунингдек, давлат ҳам мулкдор бўлиши мумкин¹⁰.

Бу ҳолатда шахснинг фуқаролик-ҳуқуқий ҳолати, ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эгалиги аҳамиятга эга эмас. Ушбу конституциявий тамойилдан келиб чиқиб, мулкдор бўлишда фуқаронинг муомала лаёқатига эга бўлиши, унинг вояга етмаганлиги ёки муайян муддатга озодликдан маҳрум этилганлиги эътиборга олинмайди. Яъни, ҳар бир шахс мақомига эга бўлган субъект мулкдор бўлишга ҳақлидир ва мулкдор бўлиш имконияти қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларни истисно қилганда чекланмайди. Фақатгина озодликдан маҳрум этилган фуқаролар эркин фаолият юритиб мулкдор бўлишга ҳақли эмаслар. Бошқа ҳолатларда фуқаронинг ёши, унинг ақлий қобилияти, ўз ҳаракатининг оқибатини тушуна олиш ёки олмаслигидан қатъи назар фуқаро мулкдор бўлишга ҳақлидир. Мулкдорлик ҳуқуқи нафақат жисмоний шахсларга балки, юридик шахслар ва давлатга ҳам тегишлидир. Зеро, фуқаролик ҳуқуқида “шахс” деганда, фуқаролар билан бирга, юридик шахслар ва давлат ҳам тушунилади.

Фуқаролик ҳуқуқи назариясида мулк ҳуқуқи тамойилларининг номланиши, турлари ва уларнинг хусусиятлари ҳақида қатъий фикрлар мавжуд эмас. Масалан, профессор И.Б.Зокиров мулк ҳуқуқининг қуйидаги тамойиллари мавжудлигини ажратиб кўрсатади:

1. Мулкнинг дахлсизлиги;
2. Турли хилдаги мулкчилик бўлишига йўл қўйилади;
3. Мулкчиликнинг ҳамма шакллари ҳимоя қилиниши қонун билан кафолатланади ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилади;
4. Мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай хатти - ҳаракатларни ўз хоҳишига кўра содир этишга ҳақли;
5. Мулккий ҳуқуқнинг амалга оширилиши атроф-муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва давлат ҳуқуқларини бузмаслиги ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларга путур етказмаслиги шарт.
6. Ҳар ким мулкдор бўлишга ҳақли¹¹.

Баъзи адабиётларда юқорида санаб ўтилган тамойилларнинг номланиши бошқача қилиб белгиланган бўлса¹², айрим юридик адабиётларда улар қўшиб юборилган ёки ажратиб кўрсатилгани ҳолда, И.Б.Зокиров томонидан санаб ўтилган мулк ҳуқуқи асосий тамойилларининг мазмун-моҳияти ўзгармайди.

⁹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. (36-модда шарҳи муаллифи – И.Анортоев). - Т.:Ўзбекистон.2001. -211 б.

¹⁰ Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким?- Т.:ТДЮИ.2003. -10 б.

¹¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. Т.:Адолат.1996. - 146 б.

¹² Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДЮИ.2003.- 38-39 б.

Албатта, мазкур қоидаларнинг барчаси мулкый ҳуқуқларни таъминлашга қаратилганлигини ҳисобга олиб, уларнинг ҳар бири хусусида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим.

Фуқаролик ҳуқуқида мулкый ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган асосий тамойиллардан бири сифатида мулкнинг дахлсизлиги эътироф этилади. Мулкнинг дахлсизлиги ФКнинг 1-моддасида фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан бири сифатида эътироф этилади.

Маълумки, “дахлсизлик” атамаси ҳуқуқнинг турли соҳаларида қўлланилади. Агар конституциявий ҳуқуқда бу атама давлат суверенитетининг дахлсизлиги, депутат шахсининг дахлсизлиги сифатида эътироф этилса, жиноят процессуал ҳуқуқида судьянинг дахлсизлиги, халқаро ҳуқуқда элчининг дахлсизлиги сифатида қўлланилади. Барча ҳолатларда ҳам “дахлсизлик” атамаси барча ноқонуний тазийқлар ва бу тазийқларни вужудга келтирувчи ҳолатлардан ҳолилик, қонун ҳужжатлари билан муҳофазаланганлик сифатида тушунилади.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойили хусусида юридик адабиётларда турли фикрлар билдирилган. И.Зокиров ва М.Баратовларнинг фикрича, мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг унинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборатдир. Мулкдор қонун йўл қўйган асосларда, доирада ўз мол-мулкига ўзи эгалик қилади, ўзи фойдаланади ва ўзи тасарруф этади. Бу мулкдорнинг конституциявий ҳуқуқидир. Унга ташқи томондан тазийқ ўтказишга, унинг ички ишларига аралашишга, мол-мулкни олиб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас. Ҳаттоки мулкдорнинг ўз ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечиши ҳам унинг мулк ҳуқуқини бекор қилмайди¹³.

Юқорида фикрларни таҳлил қилиб, “мулкнинг дахлсизлиги” деганда, мулкдорга тегишли мол-мулкни қонуний асосларсиз ва суд қарорисиз ҳеч ким олиб қўйишга, мулк ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик қилишга ҳақли эмаслиги ва мулкдорнинг ҳамма вақт ҳам мол-мулкка нисбатан ҳўжалик ҳукмронлиги амалда бўлишига айтилади, - таърифини келтириб ўтиш мумкин.

Маълумки, мулк ҳуқуқининг дахлсизлиги тамойилининг мазмуни Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддаси, 53-моддаси, ФКнинг 164, 166-моддалари ва 197-моддаларида ифодаланади.

Конституциянинг 53-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ, хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин.

Мулкнинг дахлсизлигини белгиловчи мазкур конституциявий норма мулкнинг ҳар доим мулкдорга тегишли бўлишини ва мулкдорнинг мулкдан маҳрум бўлиши фақатгина қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардагина амалга оширилишини белгилаш билан бирга, “мулкнинг дахлсизлиги” қондасини олий юридик кучга эга норма сифатида мамлакатимизнинг Асосий қонунида мустаҳкамлаб қўйди. Шу муносабат билан мулкнинг дахлсизлиги давлат томонидан кафолатланди. Бундай кафолатлар сифатида, мулк эгасига тегишли бўлган мол-мулкни турли сабаблар ва ҳар хил йўллар билан давлат идоралари ва мансабдор шахслар томонидан олиб қўйиш, мулкдан эркин фойдаланиш учун тўсқинликлар яратиш ғайриқонуний ҳисобланишини¹⁴ кўрсатиб ўтиш мумкин. Шу билан бирга, ФКнинг нормалари фуқаролар, юридик шахслар ва фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектларининг мулкни ҳар қандай шахс, шу жумладан, давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан қилиниши мумкин

¹³ Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким? -Т.:ТДЮИ.2003.- 11-12 б.

¹⁴ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.:ТДЮИ.2003. -38-39 б.

бўлган тажовузлардан ҳимоя қилишга қаратилганки, бундай ҳимоя ҳам давлат кафолати ҳисобланади.

Мулк дахлсизлиги тамойилининг моҳияти, мулк ҳуқуқининг мутлоқлик хусусиятидан ҳам келиб чиқиб белгиланади. Мулк ҳуқуқининг мутлоқлик хусусияти, бу ҳуқуқнинг барча шахсларга нисбатан мазкур ҳуқуқни бузишдан ўзларини тийиб туришларини аниқлатади. Ҳар қандай учинчи шахсдан ашёвий ҳуқуқнинг ҳимояланганлиги, бир вақтнинг ўзида ҳар қандай учинчи шахслар томонидан бу ҳуқуқни бузиш имкониятини вужудга келтириши мумкин¹⁵. Бу эса ҳар доим мулкдорнинг мол-мулкка бўлган дахлсизлик ҳуқуқи давлат томонидан тегишли кафолатлар белгиланишини талаб қилади.

Мулкнинг дахлсизлиги мулккий муносабатларнинг асосий ва бирламчи қонун сифатида ҳар доим мулкдорнинг мулки ҳар қандай ноқонуний тажовузлар ва таъйиқлардан ҳоли эканлигини аниқлатади. Бундай ҳолилиқ ҳамма вақт давлатнинг кафолати орқали амалга оширилиши мумкин. ФКнинг 166-моддасида мулк дахлсизлиги тамойилининг энг муҳим жиҳатлари ифодаланган бўлиб, унга кўра мулк дахлсиздир ва қонун билан қўриқланади. Мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборатдир. Мулкдорнинг мол-мулкни олиб қўйишга, шунингдек унинг ҳуқуқларини чеклашга фақат қонунларда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Шу билан бирга мулкнинг дахлсизлиги тамойили Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармонида янада мустаҳкамланди. 2005 йил 1 июлдан бошлаб тадбиркорлик субъектларига нисбатан ҳуқуқий таъсир чораларини фақат суд орқали қўлланиш тартиби жорий этилди¹⁶.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойили мулкнинг фақат мулкдорга тегишли бўлишини, фақат мулкдоргина мол-мулкка нисбатан хўжалиқ ҳукмронлигини амалга ошириши мумкинлигини баъзи давлатларнинг фуқаролик қонунчилигида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, Иордания Фуқаролик кодексининг 1018/2-моддасига мувофиқ, мол-мулк фақатгина мулкдорнинг ўзига тегишли бўлади. Фақат мулкдоргина ўзига тегишли мол-мулкнинг барча фойдали хусусиятларига эгалик қилади ва улардан фойдаланади ҳамда зарарнинг мавжудлигидан қатъи назар, исталган шахсни бу хусусиятлардан фойдаланишини тақиқлаши мумкин¹⁷.

Мазкур нормада ифодаланганидек, мулкнинг дахлсизлиги «мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг» муайян ҳаракатдан ўзларини сақлашлари орқали амалга оширилади. Бунда “мулкдорга қарши турган барча субъектлар” дейилганда, мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлмаган ҳар қандай шахслар тушунилади. Албатта, бу ўринда нормада “мулкдорга қарши турган” иборасининг қўлланилиши ҳуқуқий нуқтаи назардан ғализ эшитилса-да, бироқ мазкур нормада бошқача иборани қўллаш мантикий асосга эга бўлмасди. Агар “мулкдорга қарши турган” иборасининг ўрнига “мулкдор бўлмаган”, “мол-мулкнинг эгаси бўлмаган” иборалари қўлланилганда, норма матнида мазмун чиқмаслиги билан бирга унинг тушунарли ва “жарангдорлиги” ҳам намоён бўлмасди.

¹⁵ Райхер В.К. Абсолютные и относительные права. -275 с.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2005. №23-24.-167-модда.

¹⁷ Аль-Марашдех Фахед Ахмед Халаф. Право собственности граждан по законодательству Иордании. Автореф. дисс....канд. юрид. наук.- Т.: АП ТПК.1999.-12 с.

Мулк дахлсизлиги тамойилининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, мол-мулк мулкдордан фақатгина қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларда олиб қўйилиши мумкин. Шунинг учун ҳам мулкдор ўз мулкнинг дахлсизлигига ишонган ҳолда ўз мулкни ўз хоҳишига кўра тасарруф этиши мумкин. Бу ҳолат мулкдор ҳуқуқдорлигининг энг асосий тавсифи ҳисобланади.

ФКнинг 199-моддасига мувофиқ, мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш тартибда йўл қўйилади.

Суд тартибда ундирувнинг мол-мулкка қаратилиши мулкдорнинг ўз мажбуриятларини бажармаган ва лозим даражада бажармаган ҳолларда амалга оширилади. Агар қонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб қолса, ушбу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи суд тартибда бекор қилиниб, олиб қўйилган мол-мулкнинг қиймати шахсга тўланади (ФКнинг 199-моддаси 2-қисми). Мазкур қоида мулк дахлсизлиги тамойилининг жамият манфаатларини кўзлаб давлат томонидан чекланиши сифатида баҳолаш мумкин. Шу билан бирга, мулкдорнинг бошқа шахслар мол-мулкига ёки манфаатларига зарар етказиши унинг жамият манфаатларини ҳимоя қилувчи қонун ҳужжатларига зид ҳатти-ҳаракатни амалга ошириш ҳисобланади ва бунинг учун қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарлик чоралари татбиқ этилади. Мажбуриятларни бажармаганлик учун ундирувни мулкдор (қарздор) нинг мол-мулкига қаратиш – мусодара, мулкнинг дахлсизлиги тамойили мутлоқ қатъийликка эга эмаслигини назарда тутати.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойилини чеклаш фақатгина давлат (халқ) ва жамият манфаатлари нуктаи назаридан амалга оширилиши ФКнинг қатор моддаларида назарда тутилган. Масалан, ФКнинг 202, 203, 204-моддаларида назарда тутилган «национализация», «реквизиция», «мусодара» каби мулкдорга тегишли мол-мулкнинг у ёки бу шартлар асосида олиб қўйилиши ҳисобланади.

Национализация қилинганда, фуқароларга ҳамда юридик шахсларга қарашли национализация қилинаётган мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини ҳақ тўлаш асосида қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат ихтиёрига ўтказилса, реквизицияда табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар юз берган тақдирда ва фавқулодда тусдаги бошқа вазиятларда мол-мулк жамият манфаатларини кўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб қўйилиши мумкин, мусодара қилинганда эса, қонунда назарда тутилган ҳолларда мол-мулк суднинг қарорига мувофиқ жиноят ёки ўзга ҳуқуқбузарлик қилганлик учун ҳақ тўламасдан мулкдордан олиб қўйилади. Агар национализация ва реквизиция қилинишига сабаб бўлган ҳолатлар барҳам топган бўлса, олинган ва сақланиб қолинган мол-мулк мулкдорга денационализация қилиниб қайтариб берилади.

Мулк дахлсизлиги тамойилининг национализация, реквизиция, мусодара орқали чекланиши фақатгина етарли асослар бўлганда жамият ва халқ манфаатлари учун амалга оширилади. Бунда биринчи навбатда национализация қилинаётганда камчиликнинг манфаатига қараганда кўпчилик манфаатлари устунлиги тамойилидан келиб чиқилади ва камчиликнинг манфаатлари кўпчилик томонидан муайян маблағ ҳисобига қопланиши лозим. Бу эса ўз навбатида мулкнинг дахлсизлиги ҳеч қачон изсиз кетмаслигини, бу тамойил ҳар доим ўз ўрнига эгалигини англатади. Масалан, автомобил йўли қурилиши учун муайян ҳудудда жойлашган фуқароларнинг уй-жойи национализация қилинганида, уй-жой эгаларига уларга тегишли мол-мулкнинг миқдори тўлиқ қопланади.

Реквизиция қилиш орқали мулк дахлсизлиги тамойилининг чекланишида эса, нафақат жамият ва халқ манфаатлари, шу билан бирга реквизиция қилинаётган мол-мулк мулкдорининг манфаатлари ҳам ҳисобга олинади. Зеро, табиий офатлар, эпидемиялар, эпизотияларнинг олди реквизиция усули орқали олинмаса, биринчи навбатда жабр кўрадиган ва бунинг оқибатида жуда катта зарарлар ва талофатларнинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин бўлган шахс мулкдор ва унинг мол-мулки бўлади. Шу маънода мулкдорга тегишли мол-мулкнинг дахлсизлигини реквизиция қилиш йўли билан чеклаш мақсадга мувофиқдир.

Мулкнинг дахлсизлиги тамойили ФКнинг 164-моддасида мустаҳкамланган мулк ҳуқуқининг муддатсизлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Мулк эгаси ўз мулкидан абадий фойдаланиш, ўз мулк ҳуқуқини хоҳлаган вақтда тасарруф қилиш ҳуқуқига эга. Ҳеч ким мулкдорга ўз мулкни эгаллаб туриш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш учун муддат белгилаш ҳуқуқига эга эмас¹⁸.

Дарҳақиқат, мулкдорга тегишли мулк ҳуқуқи доимий бўлиб, у мол-мулк ёки ашёнинг натура ҳолида мавжудлигига давом этади. Бошқача айтганда мулкнинг дахлсизлиги тамойили унга шундай ҳуқуқни беради.

Аль-Марашдех Фахед Ахмед Халафнинг фикрича, гарчи мулк ҳуқуқи муддатсиз бўлиб, объектнинг мавжудлиги билан узвий боғлиқ бўлса-да, у мулкдор учун доимий эмас, чунки мулк ҳуқуқи бир мулкдордан иккинчисига ўтиши мумкин¹⁹. Ушбу фикрга қўшилган ҳолда мулкнинг дахлсизлиги тамойилининг мол-мулк ёки ашёнинг натура ҳолида мавжуд бўлишига қадар давом этадиган, мулкдорга тегишли ашёга нисбатан мулкдорнинг тўлиқ ҳукмронлигини таъминлашга хизмат қиладиган мулк соҳибининг ҳуқуқидир,- деган хулосага келиш мумкин.

Мулккий ҳуқуқларни таъминлашга қаратилган тамойиллардан бири бу – мулк шаклларининг тенглиги ва бир хилда ҳимоя қилиниши ҳисобланади. Мулк шаклларининг тенглиги ва баб-баравар ҳимоя қилиниши конституциявий норма сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида ўз ифодасини топган. Мулк шаклларининг тенглиги ва баб-баравар муҳофаза қилиниши тамойили хусусида фикр юритганда, мазкур тамойилнинг собиқ Совет Иттифоқи давридаги ҳолатига тўхталиб ўтиш лозим. Академик Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг фикрича, Ўзбекистоннинг 1978 йилдаги Конституцияси ва 1963 йилдаги Гражданлик кодекси нормаларига биноан мулкнинг шакллари тенг ҳуқуқли эмас эди. Давлат мулкнинг таркиб топиши, уни муҳофаза қилиш ва унга асосан вужудга келадиган барча турдаги муносабатларни тартибга солишга оид қоидалар колхоз-кооператив ва айниқса фуқароларнинг шахсий мулкидан тубдан фарқ қилар ва анча устун турар эди. Масалан, давлат мулкни бировларнинг ғайриқонуний эгаллашидан талаб қилиб олиш бўйича даъво муддати жорий қилинмасди, давлатнинг асосий ишлаб чиқариш воситалари ҳисобидан давлат корхоналарининг қарзини ундиришга мувофиқ йўл қўйилмасди. Фуқаролар ва кооператив ташкилотларнинг мол-мулки бундай даражада муҳофаза қилинмас эди²⁰.

Н.Имомовнинг таъкидлашича, ташкилотлар, муассасалар ва бошқа юридик шахсларнинг деярли барчаси давлатга тегишли бўлган бир шароитда давлат эркин иқтисодий муносабатларни эмас, планли (режали) муносабатлар асосида

¹⁸ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. - Т.:ТДЮИ.2003. -39 б.

¹⁹ Аль-Марашдех Фахед Ахмед Халаф. Право собственности граждан по законодательству Иордании. Автореф. дисс....канд. юрид. наук. -Т.: АП ТПК.1999.-12 с.

²⁰ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. - Т.:ТДЮИ.2003.-39 б.

ташкilotларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини амалга оширишни талаб қилмасликларини, давлатнинг ҳуқуқларини поймол бўлиши сифатида талқин этарди.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкнинг хилма-хил шакллари ва вужудга келиши ва улар тенглигининг таъминланганлиги, ҳамда мулк шакллари ва вужудга келиши иқтисодиётда эркин ҳаракатда бўлиши (қонун ҳужжатларига риоя этган ҳолда, тўсқинликларсиз ва давлат ҳокимиятининг маъмурий тартибсиз) улар ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда умумий даъво муддатининг бир хилда белгиланишини таъминлади²¹.

Дарҳақиқат, мулк шакллари ва баб-баравар ҳуқуқий муҳофаза қилинишига оид қонуний нормаларнинг белгиланиши даъво муддати институтида ҳам мулк шакллари нисбатан бир хилдаги тартибнинг жорий қилинишини талаб қилди, ҳамда тенглик фуқаролик-ҳуқуқий муддатларни белгилаш ва қўллашда ҳам мулк шакллари учун бир хилда татбиқ этила бошлади.

Маълумки, мулк шакллари хусусида сўз кетганда аввало Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги қонунида белгиланган мулк шакллари ва ФКда белгиланган мулк шакллари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим. “Мулкчилик тўғрисида”ги қонунда мулкнинг бешта мустақил шакли ажратиб кўрсатилгани ҳолда ундан 7 йил ўтгач, амалга кирган ФКда мулкнинг иккита шакли кўрсатиб ўтилган. Гарчи ушбу тадқиқотнинг объекти ва предмети доирасига кирмасада, мулк шакллари ва тенглиги ва бир хилда ҳамма қилиниши тамойилининг моҳиятини очиқ бериш учун “Мулкчилик тўғрисида”ги қонун ва ФКдаги бу номуносиватлик ҳақида, шуни айтиб ўтиш лозимки, мулкнинг шакллари нечталигидан ва шаклларга ажратилиш қайси асосларга кўра амалга оширилишидан қатъи назар уларнинг тенглиги ва кафолати бир хилдир.

Бу ўринда ҳуқуқшунос олимлар томонидан мулкнинг шаклларга бўлинмаслиги, фақат у битта кўриниш – “мулк ҳуқуқи” кўринишида намоён бўлиши, шу билан бирга, жамиятда фақатгина битта мулк шакли бўлиши лозимлиги хусусида баҳс-мунозараларни четлаб ўтиб, мулкнинг у қайси субъектга тегишли бўлиши ва ким томонидан бошқарилиши, тасарруф этилиши ва қандай ном билан номланишини ҳисобга олмаган ҳолда уларнинг барчасига бир хилдаги ҳуқуқий режим ва тартиб ўрнатилади.

ФКнинг 167-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида бўлади. Хусусий мулкка ҳам, оммавий мулкка ҳам бир хилдаги кафолатлар ва ҳуқуқий тартибга солиш механизми қўлланилади. Шу муносабат билан ФК хусусий ва оммавий мулкка нисбатан бир хилдаги қоидаларни умумий тарзда ифодалайди ва иккала мулк шаклига ҳам бир хилдаги ҳуқуқни амалга ошириш шаклини мустаҳкамлайди (ФКнинг 172-моддаси).

Албатта, мулк шакллари ва тенглиги тамойили мамлакатда амал қилувчи ҳуқуқий нормаларда мулк шакллари нисбатан ҳуқуқий режим ва ҳуқуқий муҳофазанинг бир хилдачилигини, амал қилишининг ҳуқуқий кафолатларининг тенглигини аниқлатади.

Мулкдор ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳатти-ҳаракатларни ўз хоҳишига кўра содир этишга ҳақлилиги мулкнинг ҳуқуқларини амалга оширишга қаратилган тамойиллардан бири ҳисобланади.

Мулкдорнинг ўз мол-мулкига нисбатан ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш мумкинлиги хусусида Х.Т.Азизов қуйидагича фикр билдиради:

- мулкдорга ўз мулкига нисбатан қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир эта олиш ҳуқуқи берилиши керак ва мулкдор мулкка нисбатан тўлиқ

²¹ Н.Ф.Имомов. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. - Т.:ТДЮИ.2005. - 59-60 б.

хўжалик ҳукмронлигига эга бўлган ҳолда унга ўз хоҳишига кўра эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш имкониятига эга бўлиши лозим²².

Аль-Марашдех Фахед Ахмед Халафнинг таъкидлашича эса, мулкдорга тегишли ўз мулкига нисбатан ҳукмронликни қонундан бошқа ҳеч ким чеклашга ҳақли эмас ва шу маънода мулкдор ўз мулкига нисбатан қонунда йўл қўйилган барча ҳаракатларни амалга оширишга ҳақли²³.

Дарҳақиқат, мулкдорнинг қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқи унга қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган бўлсада, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳатти-ҳаракатни амалга ошириш имконини беради.

Мулкдорнинг ўзига тегишли мол-мулкка нисбатан ҳатти-ҳаракатларни амалга оширишида риоя қилиши лозим бўлган шартлар ФКнинг 172-моддасида белгилаб қўйилган:

- мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт;
- қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур;
- мулкдор ўзининг устунлик мавқеини суиистъемол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас;
- мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитга зарар етказишининг олдини олиш чораларини кўришга мажбур.

Мазкур ҳолатларда мулкдор ўзининг мулккий ҳуқуқларини амалга ошириш вақтида содир этиши мумкин бўлмаган ҳаракатлар доираси санаб кўрсатилган. Масалан, мулкдорнинг ўз мулки билан амалга оширадиган ҳар қандай ҳаракати бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги лозимлиги барча ҳолатларда ҳам умумий талаб сифатида аҳамиятли ҳисобланади, ҳамда мулкдорнинг у ёки бу ҳаракати дастлаб ушбу мезон билан таҳлил қилиниб, мулкдор ҳаракатига ҳуқуқий баҳо берилади. Албатта, бунда қонун ҳужжатларида ҳар бир ҳолат учун мулкдор ва бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нисбати ва ҳуқуқий манфаатлар доираси белгиланади. Масалан, мулкдор автомашинасини бошқарганда қўшнисининг томорқасидаги экинларни поймол қилмаслиги, қўшнининг мулки ҳисобланган уй ҳайвонларини босиб кетмаслиги, атрофдагиларга сув ёки лой сачратиб кетмаслиги лозим бўладиги, кундалик ҳаётимизда учрайдиган бу оддий ҳолатлар замирида қонун нормаси ётади.

Мулк ҳуқуқи мутлоқлиги ва фақат мулкдоргина ундан ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқи қонун ҳужжатлари орқали чекланади. Яъни, қонун мулкдорнинг ушбу мутлоқ ҳуқуқини чеклаб, муайян ҳолатда мулкдорининг мол-мулкдан ўз хоҳиши ва манфаатларини кўзлаб фойдаланиши қонунга зид эканлигини таъкидлайди. Бундай зидлик ФКнинг 172-моддаси 2-бандига мувофиқ, қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбурлигида намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқида ўзганинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланиш сервитут атамаси билан номланади.

Одатда, мулкдорнинг бошқа шахсларга ўзининг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига мажбурий тарзда йўл қўйиши мулкдорга тегишли ер участкалари билан

²² Азизов Х.Т. Объекты право собственности граждан. Автореф.дисс.к.ю.н. -Т.:ИпТПК.1997. -12 с.

²³ Аль-Марашдех Фахед Ахмед Халаф. Право собственности граждан по законодательству Иордании. Автореф. дисс.канд.юрид.наук. - Т.: АП ТПК.1999. -11 с.

боғлиқ муносабатларда вужудга келади. ФКнинг 173-моддасига мувофиқ, кўчмас мулк (ер участкаси, бошқа кўчмас мулк) эгаси қўшни ер участкасининг эгасидан, зарур ҳолларда эса – бошқа ер участкасининг эгасидан ҳам ўзганинг ер участкасидан чекланган тарзда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини беришни талаб қилишга ҳақлидир. Ўзганинг ер участкасидан пиёда ва транспортда ўта олишни таъминлаш, электр узатгич, алоқа ва қувур линияларини ўтказиш ва улардан фойдаланиш, сув билан таъминлаш учун, шунингдек кўчмас мулк эгасининг эҳтиёжларини сервитут белгиламай туриб таъминланиши мумкин бўлмаган бошқа эҳтиёжларини қондириш учун сервитут белгиланиши мумкин. Ер участкасида сервитут белгиланиши ер участкаси эгасининг ушбу участкага эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларидан маҳрум этмайди. Сервитут белгилашни талаб қилаётган шахс билан ўзга ер участкасининг эгаси ўртасидаги битимга мувофиқ сервитут белгиланади ва у кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиши лозим. Сервитутни белгилаш хусусида келиша олинмаса ёки унинг шартларида мурасага келинмаса, баҳс сервитут белгилашни талаб қилаётган шахснинг даъвоси бўйича суд томонидан ҳал этилади. Участка мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи билан берилган ёки доимий эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи билан берилган шахснинг манфаатлари ва талаби бўйича ҳам ушбу модданинг биринчи, иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмларида назарда тутилган шартларда ва тартибда сервитут белгиланиши мумкин. Сервитут белгиланган участканинг эгаси, агар қонунда бошқа тартиб назарда тутилган бўлмаса, сервитут кимнинг фойдасини кўзлаб белгиланган бўлса, ўша шахсдан участкадан фойдаланганлик учун мутаносиб ҳақ талаб қилишга ҳақлидир.

ФК мулкдорга мутлоқ ҳуқуқ бериш ва мулкдорнинг мол-мулки миқдори ва қийматини чегарамаслик билан бирга, унга нисбатан жамиятдаги ахлоқ-одоб қоидаларига амал қилиш лозимлигини ва айниқса мол-мулкнинг ҳажми ва миқдорининг ортиб бориши сари ўз ҳаракатларининг оқибати учун кўпроқ масъул бўлишини назарда тутди. Яъни мулкдор мол-мулки бўлганлиги сабабли у жамиятда у ёки бу шахсдан ўзининг моддий имкониятлари жиҳатидан устун ҳисобланади. Шу ҳолатни назарда тутиб фуқаролик қонунчилиги мулкдор мулккий ҳуқуқни амалга ошираётган ўзининг устунлик мавқеини суиистъемол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқладиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмаслигини белгилайди.

Бозор иктисодиёти шароитида мулк эгасининг жамиятдаги мавқеи ошиб бориши натижасида унинг ахлоқий дунёси ҳам салбий томонга ўзгармаслигига ҳеч ким қафолат бера олмайди. Шу муносабат билан ФКнинг 172-моддаси 3-бандида белгиланган норма ҳуқуқий аҳамиятига эга бўлиши билан бирга, ахлоқий, тарбиявий ва инсонпарварлик аҳамиятига ҳам эга, деган хулосага келиш мумкин.

Мулкдорнинг ўз мол-мулкига нисбатан ўз хоҳишига кўра содир этиши мумкин бўлган ҳаракатига нисбатан қонун ҳужжатларидаги яна бир чеклов бу – мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитга зарар етказишининг олдини олиш чораларини кўришга мажбурлигидир. Мулкдорнинг бундай чораларни кўрмаслиги оқибатида етказилган зарар, у томонидан қопланишига олиб келади.

ХУЛОСА

Мазкур мавзунини таҳлил қилиш жараёнида қуйидаги хулосалар, илмий-амалий таклифлар ишлаб чиқилди:

1. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг тадрижий ривожланишини таҳлил этиб, ҳар бир иқтисодий ривожланиш босқичида тамойиллар давлатнинг иқтисодий сиёсатини ўзида акс эттириб келганлигини, ҳамда ҳар доим бу тамойиллар фуқаролик муомаласини тартибга солишда энг асосий қоидалар сифатида эътироф этилганлигини таъкидлаш лозим. Зеро, муайян соҳани тартибга солишда давлат томонидан тегишли мезонларни, бошланғич асосларни ва негизларни белгилаб олиш давлат сиёсатининг шу соҳадаги йўналиши, мақсад ва вазифаларини англатади.

2. Диспозитивлик фуқаролик ҳуқуқи субъектларига ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз хоҳишларига кўра амалга ошириш имконияти сифатида қаралади ва бундай имконият ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ўзаро келишувига кўра амалга оширилади. Субъектларнинг фуқаролик ҳуқуқ субъектлилиги мақомини белгилашда диспозитивлик ўзига хос ўринга эга. Зеро, ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида фуқаролик ҳуқуқидаги сингари диспозитивлик муҳим ўрин тутмайди. Рақобат, талаб ва таклиф каби бозор иқтисодиёти қонуниятлари амал қиладиган шароитда субъектларга бериладиган бундай имкониятлар ва эркинлик, улар фаолиятини бозор қонуниятларига мувофиқлаштиришда ёрдам бериши билан бирга, субъектга ташаббускорлик, иқтисодий фаоллик ва фуқаролик муомаласини амалга оширишда ўзига хос “иختирочиликни”, иқтисодий ривожланиш учун зарур бўлган янгиликларга интилиш имкониятини ҳам беради.

3. Фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаролик қонунларини ривожлантиришда йўналтирувчи кучга эга бўлади. Бундай йўналтирилганлик қуйидаги омиллар билан белгиланади:

- қабул қилинаётган қонуннинг бош ғояси сифатида тамойиллар унинг мазмуни биринчи навбатда қайси мезонлар ва талабларга жавоб бериши лозимлигини аниқлайди. Яъни, муайян ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш мақсадида қабул қилинган қонун ҳужжати аввало қайси чегара доирасида бўлиши кераклиги тамойиллар орқали қатъий белгиланади;

- фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари фуқаролик қонун ҳужжатларини умумий мезонлар асосида йўналтириб, қонун ҳужжатининг у ёки бу ижтимоий муносабатни тартибга солишида ҳам ўзига хос кичик мезонларни белгилайди;

- фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг барчаси чекланганлик характерида эга. Шу сабабли фуқаролик қонун ҳужжатларини такомиллаштиришда бундай чекланганлик ҳисобга олинади;

- фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар қабул қилинаётган нормалар мазмунига сингдирилиши билан бирга улар тўғридан-тўғри норма-тамойил сифатида ифодаланиши мумкин. Яъни, фуқаролик қонун ҳужжатлари учун йўналтирувчи кучга эга бўлган фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари қатъий ўрнатилган норма сифатида белгиланиши ва мазкур нормада унинг мазмуни, амал қилиш шартлари ва моҳияти очиқ берилиши мумкин.

4. Бозор иқтисодиёти ривожланиб бориши натижасида ҳали ижтимоий турмуш учун маълум бўлмаган муносабатлар ва уларнинг ҳуқуқий тартиби талаб этилиши мумкин. Бу эса, ҳали ҳуқуқ соҳалари учун маълум бўлмаган янги ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтиради. Ўз навбатида янги шартномаларнинг вужудга келиши ҳам табиий ҳолдир. Шу муносабат билан фуқаролик қонунчилиги субъектларнинг келажакда фаолиятларини чекламаслик, уларнинг ташаббускорлиги, топқирлиги ва тадбиркорлиги ҳамда ишбилармонлигини бўғиб қўймаслик мақсадида

уларга қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномаларни тузиш имкониятини беради. Зеро, кишига берилган имкониятлар ва ташаббускорлик доирасининг кенглиги ҳар бир давлатнинг иқтисодий юксалишида муҳим омил саналади. Субъектларнинг қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган шартномалар тузишларига йўл қўйилиши ҳолати уларга эркинлик ва ташаббускорликни беради.

5. қабул қилинаётган қонун ҳужжатларининг тамойилларга мувофиқлигини текшириш ва назорат қилиш, бу мамлакатда барча шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимояланишига замин яратади. қонун ҳужжатларининг тамойилларга мослигини назорат қилишда хорижий мамлакатларда бир қатор ижобий тажрибалар тўпланган. Масалан, Россия Федерацияси ва қозғистон Республикасида қонун ҳужжатларининг тамойилларга мослигини таҳлил қилиш ва текшириш бўйича ҳуқуқшунос олимлардан иборат махсус Кенгаш тузилган бўлиб, бу Кенгаш қонун ҳужжатлари лойиҳаларининг тамойилларга мослигини таҳлил этишади ва бу борадаги ўзларининг хулосаларини беришади. Агар қонун ҳужжати лойиҳасидаги у ёки бу қоида тамойилларга номувофиқ бўлса, бу қоидалар тамойилларга мослаштирилади ва шундан сўнг қонун ҳужжати қабул қилинади.

Фикримизча, худди шундай тартиб мамлакатимизда ҳам жорий қилинса ва ҳуқуқшунос олимлардан иборат Кенгаш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик Палатаси қошида ташкил этилса мақсадга мувофиқ бўларди. Чунки, қонун ҳужжатининг тамойилларга мос эмаслиги улар қабул қилиниб бўлгандан сўнг аниқланиб, уни бекор қилиш ҳаракатлари кейин амалга оширилганидан кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилиш жараёнида бундай камчиликлар тузатилиб кетилиши ортиқча муддат ва турли қелишмовчиликларнинг олдини олар эди.

6. Таъкидлаш лозимки, идоравий характердаги норматив ҳужжатлар фуқаролик ҳуқуқи тамойилларига кўпчилик ҳолларда зид қилиши билан бирга, улар даврий характерга эга бўлади ва узоқ муддат амалда бўлмайди. Шу билан бирга норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тез ўзгарувчанлиги билан ҳам муайян ҳуқуқий муносабатларнинг тартибга солиниши қоидаларининг тез-тез янгиланиб туришига олиб келади. Фикримизча, Адлия вазирлигида қонун ҳужжатлари ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини белгиланган тартибда қилишиб олиш ва давлат ҳокимияти органлари ҳамда ҳукуматга киритиш таомилидан ўтиши устидан мониторинг ўрнатилиши лозим. Шу муносабат билан амалиётда идоравий характердаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни камайитириш, улар ўрнига ҳукумат қарорларини қабул қилиш мақсадга мувофиқдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

I.Рахбарий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. т. 3. -Т.: Ўзбекистон. -1995.-287 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. т.1. -Т.: Ўзбекистон. 1996. -364 б.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. т. 2.- Т.: Ўзбекистон. 1996. -382 б.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. т.4. -Т.: Ўзбекистон. 1996. -349 б.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т. Ўзбекистон. 1997. -362 б.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. -Т.: Ўзбекистон. 1998. -326 б.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. т. 6-Т.: Ўзбекистон. 1998. -429 б.
8. Каримов И.А. Жамиятни ислоҳ қилиш йўлида. -Т.: Шарқ. 1999.- 112 б.
9. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз т.7.-Т.: Ўзбекистон. 1999. -410 б.
10. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. т.8. -Т.: Ўзбекистон. 2000.-526 б.

II. қонунлар ва ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.- Т.: Ўзбекистон. 2002.- 48 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т.:Расмий нашр.2003. -496 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. Т.: Адолат. 2003. -55 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. Т.: Ўзбекистон. 1997. -318 б.
5. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Т.: Ўзбекистон. 1997. -240 б.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги қонуни, 1990 йил 31 октябрда қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашида қабул қилинган қонун ва қарорлар (12 чақириқ 3 сессия тўплами). Ўзбекистон овози. 1990. 23 ноябрь.
7. Ўзбекистон Республикаси "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги қонуни, 1991 йил ноябрда қабул қилинган. Халқ сўзи. 1991. 20 ноябрь.
8. Ўзбекистон Республикасининг "Ижара тўғрисида" ги қонуни. 1991 йил ноябрда қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси Т: 1992 № 1(46-модда) Б 12 декабр
9. Ўзбекистон Республикасининг "Кооперация тўғрисидаги қонуни". Ўзбекистоннинг янги қонунлари Т: Адолат. 1992 -№ 3 –Б 44-77.
10. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1 чақириқ 13 сессиясида 1998 йил 24 декабрда қабул қилинган . Халқ сўзи. 1999йил 9 январь.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнат ва хизматларни сертификациялаш тўғрисида”ги қонуни (12 чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1993 й. 28 декабрдаги 14 сессиясида қабул қилинган). Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси Т: 1994 № 2 (50 модда). – Б 78-79

12. Ўзбекистон Республикасининг “Банк ва банк фаолияти тўғрисида” ги 1996 й. 25 апрель қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг / чақириқ 5 сессиясида қабул қилинган) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси Т: 1996. № 5-6 (54 модда), Б 10-14.
13. Ўзбекистон Республикасининг “Товар бозорида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги қонуни (1 чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 7 сессиясида 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган). Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Т.: 1997 -№ 15 –Б 94-114.
14. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий баъзаси тўғрисида”ги қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1 чақириқ 13 сессиясида 1998 й. 29 август қабул қилинган). Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси.- Т: 1989 № 9 (170-модда) Б- 84-96
15. Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 30 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонуни.
16. Ўзбекистон Республикаси "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуни. Халқ сўзи. 1999йил 11 май.
17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 4 мартдаги “Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида”ги Фармони.
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-3619-сонли Фармони./Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами.2005.№23-24.-167-модда.
19. Хўжалик шартномаларига оид қонун ҳужжатлари ва шартномаларининг намунавий шакллари тўплами. -Т: Адолат. 1998. – 319 б.
20. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари.- Т.: Адолат. 1999. – 448 б.

Илгари амалда бўлган норматив ҳужжатлар:

1. Гражданский кодекс РСФСР.- М.: 1922.
2. Ўзбекистон ССР Гражданлик кодекси.-Т.: Ўзбекистон.1965.

Халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар

ва хорижий давлатлар норматив ҳужжатлари:

1. Бирлашган Миллатлар ташкилотининг “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси” 1948 йил 10 декабр.-Т.:Адолат.1992.
2. Бирлашган Миллатлар ташкилотининг “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида” ги Халқаро пакт 1966 й.-Т.:Адолат.1993.
3. Халқаро Меҳнат Ташкилоти Бош конференцияси томонидан 1958 йил 25 июнда қабул қилинган “Меҳнат ва бандлик соҳасида нисбий чекловлар тўғрисида”ги Конвенция.
4. Гражданский кодекс Российской Федерации.
5. Гражданский кодекс Республики Казахстан. Алматы. «Жеты Жарғы».2000.
6. Гражданский кодекс Франции.

Суд амалиёти материаллари:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасининг “Ўзбекистон Республикаси Уй-жой кодекси 67-моддаси 3-қисмининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро-ҳуқуқий ҳужатларга номувофиқлиги тўғрисида” ги қарори. Халқ сўзи.1991 йил 25 сентябрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасининг “Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат қонунлари тўғрисидаги кодексини 41-моддаси 1-бандини конституцияга мослиги тўғрисида” ги қарори. Халқ сўзи.1993 йил 30 июнь.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1999 йил 5 февралдаги №77-сонли “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 2002 йил 4 мартдаги 103-сонли “Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида” ги қонунини хўжалик судлари амалиётида қўллашнинг айрим масалалари ҳақидаги” қарори
5. Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик судининг 2000 йил архив материаллари.
6. Фуқаролик ишлари бўйича Хоразм вилоят судининг 2004 йил архив материаллари.

III. Илмий адабиётлар:

а) Дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва монографиялар:

1. Ахмадшоева М., Нажимов М. Ҳуқуқ нима? -Т.:ТДЮИ.2003. -35 б.
2. Ер ҳуқуқи. Усмонов М.Б.,Рустамбоев М.Х., Жўраев Й.О. ва бошқ..-Т.:ТДЮИ .2002. -246 б.
3. Имомов.Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. -Т.:ТДЮИ.2005.- 132 б.
4. Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари.-Т.:ТДЮИ нашриёти.2004. -434 б.
5. Отахўжаев Ф.М. Ўзбекистон Республикасининг Оила ҳуқуқи.-Т.:ТДЮИ.2005.- 20 б.
6. Право и собственность в Республике Казахстан. Отв. ред. М.К.Сулейменов. - Алматы.1998. 25 с.
7. Раҳманкулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоративное право. Учебник. -Т.:ТГЮИ.2004. - 707 с .
8. Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикасининг миллий ҳуқуқ тизими.- Т.:ТДЮИ.2005.- 63 б.
9. Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети ва методи.- Т.:ТДЮИ.2003.
10. Раҳмонкулов Ҳ.Р. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). -Т.:ТДЮИ.2005. -336 б.
11. Раҳмонкулов Ҳ.Р. ва бошқ. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Дарслик.-Т.:”Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”нашриёти. 2002.-10 б.
12. Синдоров О. кишлоқ хўжалиги соҳасидаги шартномалар.-Т.: Янги аср авлоди.2003. -251 б.
13. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. -Т.: Ўзбекистон, 2001. -591 б.
14. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. 2 жилд (Иккинчи китоб), Ҳ.Раҳмонкуловнинг умум.таҳр.остида:Масъул муҳаррир.И.Анортоев.Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси.1998. -640 б.

15. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (Иккинчи қисм). Ҳ.Раҳмонқулов ва И.Зокировларнинг ум.таҳр.остида. -Т.: Адолат.1999. 559 б.
16. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Масъул муҳаррир. Ф.Ҳ.Отахонов.-Т.:ТДЮИ.2003. -435 б.